

нагоди ювілею артистичної діяльності М. Л. Кропивницького. В афішах про спектакль писали: «В 3-м антракте гг. Шевченко-Гамалей і Грицай пропоют дует из оперы М. П. Старицкого «Утоплена», «Дивчино-серденье», музыка М. В. Лысенко». Рецензенти хвалили тоді виступи Грицяя та інших акторів.

В одному з листів до артиста Гайдамаки М. Л. Кропивницький, згадуючи історію українського театру, писав: «Всмони только, какой репертуар создал: «Заньковецкую, Затыркевич, Садовского, Саксаганского, Максимовича, Линицкую, Грицяя, Верину, Касиненка? «Глитай», «Наймичка», «Невольник», «Поки солнце зйде», «Безталанна», «Назар Стодоля», «Сватання», «Наталка Полтавка»... Вот тот репертуар, из которого выросли те колосья на украинской ниве, которыми Украина будет долго гордиться».⁷

Влітку, між театральними сезонами Грицай і Вірина, їх дочка Віра і зять Юркевич (теж артисти) проживали у селі Куковичі тепер Менського району у своєму будиночку, який зберігся до наших днів. Сюди приїздили й інші артисти, проводили репетиції, ставили п'єси в навколишніх селах у пристосованих клунях, складах тощо.

У хор, до виконання масових сцен Василь Овсійович залучав сільську молодь, вчив її. Здібних хлопців і дівчат він брав до своєю трупи на гастролі. Дехто з них виконував навіть окремі ролі (Білявський з Сосниці, Білецький і Бешко С. з Мени, Слобода С. І., Сашенко Г. К., Чайченко М. І. із Кукович, Бугай Ю. І. з Баби та інші).

Принагідно слід сказати, що зять Грицяя — Петро Павлович Юркевич був автором п'єси «Я пан Хам», керував потім художньою самодіяльністю в селі Макошине, де і помер у 1947 р.

Як свідчать сучасники, Грицай у період революції 1905—1907 років розповсюджував листівки, «Кобзар» Шевченка, брав участь у таємних сходках у Мені, мав демократичні погляди. У його будинку був обшук, коли в село Куковичі наїхали козаци та інгуші.⁸

Грицай і Вірина були добрими, гуманними людьми. Олександра Іванівна — медик за спеціальністю — лікувала селян.

Поневіряння, тяжкі умови життя і праці надломали здоров'я Василя Овсійовича Грицяя. Він захворів на туберкульоз і помер у 1910 році. Його подруга в житті і на сцені Олександра Іванівна Вірина і померла в 1926 р. Обоє поховані на сільському кладовищі в Куковичах, де в 1966 році з ініціативи школи був поставлений обеліск.

Пам'ять про славних земляків живе в народі. Їх плідна діяльність зайняла почесне місце в історії українського театру.

Дмитро КАЛІБАБА.

Джерела та література:

- 1 Садовський М. К. — Мої театральні згадки. 1881—1917. — Київ, 1956. — С. 25.
- 2 Тобілевич Софія—Корифеї українського театру. Портрети. Спогади.—Київ, 1947. — С. 19.
- 3 Там само. — С. 28.
- 4 Кисіль О. Г. Український театр (популярний нарис історії українського театру) Книгоспілка, 1925.
- 5 Йосипенко Микола. Великая дружба. Очерки исторических взаимосвязей двух театральных культур. К., 1961.
- 6 «Марко Лукич Кропивницький. Збірка статей, спогадів і матеріалів.» — Київ, 1955.— С. 222.
- 7 Так само. — С. 221.
- 8 Бешко С. Подарунок // Колгоспна правда (Мена). 1964 — березень.

ДВА ГОЛОДОМОРИ

Під час громадянської війни кремлівські володарі всіляко намагались не втратити багату Україну. Червоні бійці співали таку частівку:

Всех буржуев разобьем
В Украину жить пойдём
В Украине добре жить
Есть, что кушать, есть что пить.

Якщо червоноармійці дивились на Україну з точки зору голодного шлунку, то «демона революції» Троцького турбували інші проблеми. Лев Давидович добре розумів, що так звана «диктатура пролетаріату» злетить в безодню історії не гірше царизму, якщо Україна залишить «єдину і неподільну» імперію. Направляючи в Україну своїх агітаторів, друга після Леніна людина давала їм таку настанову: «Пам'ятайте

також, що будь-яким чином нам необхідно повернути Україну Росії. Без України нема Росії. Без українського заліза, вугілля, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може».¹

Наприкінці 1920 року Червона Армія під керівництвом 50 тисяч досвідчених царських офіцерів нарешті одержала повну перемогу. Петлюрівські отамани і махновські повстанці були розгромлені вщент. Нарешті, історія дала можливість більшовикам будувати обіцяний рай.

Побудова більшовицького раю на Чернігівщині почалась в дуже складних умовах. В Чернігові припинили роботу чавуноливарний, клінкерний, оцтовий, пивоварний заводи. В губернії на 30—40 процентів зменшилися посівні площі, майже удвічі знизилась урожайність. Не вистачало хліба, жирів, солі, одягу, взуття.²

Катастрофічно зростали ціни на продукти харчування і предмети першої необхідності. Якщо в період гетьманщини в 1918 році ціни на ніжинському базарі були: кілограм хліба — 2 крб., м'яса — 3,5 крб., сала — 8,5 крб. (і це коли німецькі окупанти грабували Україну), то при більшовиках ціни зросли до астрономічних цифр. Так, в 1920 році кілограм м'яса коштував 1 мільйон, сала — 2250 тисяч.³ Гроші втрачали вартість з космічною швидкістю, купівля й продаж відбувались у примітивній формі. Продуктивність праці падала, виробництво ледве животіло, а управлінські структури зростали. Більшість радянських чиновників користувались значними пільгами: звільнення від мобілізації в армію, фронтний пайок і збільшена платня. Проте, як вела себе «робітничо-селянська» влада, свідчить лист в чернігівську газету «Знання Советов» червоноармійця Таращанського полку О. Олексієнка з села Макошино Сосницького повіту. «Вчителі у нас голодують, вчительки залишають роботу і втікають внаслідок недбалого відношення місцевих властей до питання народної освіти.

До інших темних сторінок життя нашого села треба ще додати безконтрольне витрачання місцевим ревкомом помолу, що поступає з парового млина Марголіна. Боршном задовольняє лише своїх людей та самогонщиків».⁴

Навесні 1921 року «воєнний комунізм» впав під гуркіт гармат кронштадтських матросів та селянських повстанців, яких Володимир Ульянов-Ленін боявся більше, ніж Колчак, Денікін, Юденич разом узятих. Почалась «нова економічна політика», яка принесла деяке полегшення селянству. Але Україну спіткало нове нещастя: в Поволжі і на півдні України почалась нечувана засуха. Раніше вичерпали хлібні запаси, тепер цих запасів не було: все висмоктала продрозверстка. 20 мільйонів селян замість обіцяного раю опинились в обіймах жахливої голодної смерті.

До Чернігівщини доходили страшні чутки про випадки голодної смерті в російських селах, але дійсність була набагато жахливішою, ніж чутки. Ось уривок з телеграми, що надсилалась в Чернігів в комісію допомоги голодуючим з Царицинської губернії. «В Царицинській губернії голодує 50 процентів населення, в деяких областях голодують поголовно. В хуторі Молодвонським Хоперського округу на ґрунті голоду зарізана сім'я 8 душ», «Село Серебряково: за тиждень 34 голодних смертей, в селі Ахтубе вмерло 36, опухло з голоду 300, дитячі дома переповнені, тиф приймає стихійний характер. В селі Березовці громадянка Пелагея Кірюхіна зварила і з'їла свою чотиримісячну мертву дитину і зізналась в такому злочині в присутності членів сільради».⁵

Голодуючі селяни надсилали свої листи місцевим властям, де благали їх передати ці листи голові Раднаркому РРФСР В. І. Леніну. В Ніжинському архіві зберігся лист селян Кобелешинської артїлі Самарської губернії голові губвиконкому. В ньому, як у краплині води, відбилися жах голоду з наївною вірою в «доброто царя», місце якого заступив вождь «всесвітнього пролетаріату». «Якщо ж акт такого братського милосердя, — писали селяни голові губвиконкому, — не знайдеться у твоїй волості, то доведи це до товариша Ульянова-Леніна про становище з продовольством. Голодний народ не хоче вірити тому, щоб товариш Ленін, знаючи про лихо, яке спіткало народ, не відгукнувся на це своїм чуйним серцем на слюози і стогін вмираючих від голоду. Народ думає, що від товариша Леніна приховують правду про жахливе лихо, як бувші царські міністри приховували правду від царя».⁶

Великий вождь світового пролетаріату, звичайно, добре знав, що твориться в поволзьких містах і селах. Він вирішив не приховувати від світової громадськості правду про голод, бо боявся нової антоновщини навіть більше, ніж російські поміщики пугачовщини. І на цей раз голодних російських селян повинна була рятувати Україна. 2 серпня 1921 року він звернувся до селян України з такою відозвою: «Допомога потрібна швидка, допомога потрібна велика. Хай не лишиться жодного землероба, який не поділювся б своїм надлишком з поволзькими голодуючими, яким нічим засіяти полів».⁷

Трударі Чернігівщини, які й самі переживали величезні продовольчі труднощі, повинні були широко відгукнутись на заклик вождя.

В радянській пресі почалась галаслива кампанія за подачу допомоги голодуючим. Чернігівська губернія повинна була дати 194 голодних пайків — 109125 пудів борошна, 160 тисяч—селяни, робітники — 15 тисяч. Особлива увага була звернута на нетру-

дове населення, тобто на непманів, священників. Вони повинні були дати 19 тисяч пайків.⁸

У вересні і жовтні 1921 року з Чернігівщини в Поволжя було відправлено 345 вагонів хліба, а в травні 1922 року в губернії було зібрано для голодуючих 232 тисяч пудів — найбільше на Україні.

На 1 жовтня 1922 року для голодуючих було зібрано 375 тисяч пудів, з них відправлено Царицину — 119 тисяч пудів, Саратову — 65 тисяч, Самарі — 42 тисячі.⁹

За тисячі верст мчали поїзди з хлібом Чернігівщини туди, де їх з таким нетерпінням чекали голодуючі. Весною 1922 року до 40 тисяч дорослого населення і 5260 дітей прибули на Чернігівщину з голодуючих районів і знайшли тут притулок. Кожному біженцю щомісячно видавали 12 кг хліба, 1 кг 600 г крупи, 400 грам мила.¹⁰

Кремлівський диктатор не був би більшовицьким вождем, якби не використав голод 1921—1922 років для розправи з ненависним йому духовенством. В цій справі він керувався недвозначними словами революційної пісні:

Мы раздуваем пожар мировой
Церкви и тюрьмы сравняем с землей...

Радянська преса почала галасливу кампанію цькування духовенства різних релігій, яка нібито виступала проти допомоги голодуючим. Особливо це впливало на молодь і дітей. Навіть чернігівська газета «Красное знамя» вимушена була визнати, що «піонери співають перед церквами антирелігійні пісні і частівки і цим самим роздратовують віруючих і живлять релігійний фанатизм».¹¹

Якщо чернігівські піонери співали антирелігійні частівки, то в Ніжині місцева влада влаштувала судовий процес під гучною назвою «Справа ніжинських священників». Їх звинувачували в контрреволюційній агітації і в змові проти допомоги голодуючим. Ось імена цих священників: А. Цуйманов, В. Бугаєвський, А. Богоявленський, В. Красниківський. Адвокат Дашкевич заявив, що, уважно розглянувши справу, він ніякої контрреволюції не побачив. Священники допомагали бідним, а релігійні проповіді, як з іронією відзначив адвокат, Радянська Конституція не забороняє. Гучного процесу не вийшло, вирок — один рік позбавлення волі — був умовний.¹²

А чи дійсно церква виступала проти допомоги голодуючим? Наведемо деякі цифри і факти. Ось заява чернігівського священника А. Тимашевського: «Коли мова йде про врятування мільйонів людей, вмираючих від голоду, тоді не треба думати можливо чи неможливо допускати вилучення церковних цінностей. Для врятування вмираючих голодних людей треба застосувати всі зусилля і кошти, аби врятувати їх від смерті». Священники Чернігівського Спасо-Преображенського собору здали цінності на суму 801600 тисяч крб.¹³ Церкви м. Ніжина здали за місяць 1392404. Ніжинський єпископ Української автокефальної церкви здав 1311 тисяч крб.¹⁴ Більшовики хотіли одного: всілякими методами вилучити з церкви великі коштовності і завдяки цьому розпалити в країнах капіталу бажану їм всесвітню революцію. Про це свідчить резолюція від 15 листопада 1922 року Монастирищинського волосного з'їзду Рад: «Волосний з'їзд Рад висловлює тверду впевненість, що Радянська Влада всіх республік, об'єднаних в Російську федерацію, є такою міцною, стійкою і непереможною, що світлова революція і остаточна перемога Пролетаріату над капіталом — не за горами, що Виконком Комінтерну скоро стане Виконкомом Світової Федерації Радянських Республік».¹⁵

Через 12 років трагедія поволзьких сіл і міст — страхітливий голодомор — відбулась на широких ланах України. У 1928 році новий кремлівський диктатор Йосип Сталін почав суцільну «добровільну» колективізацію. Вона відбувалась під гаслом знищення останнього експлуататорського класу — куркуля. Біднякам обіцяли райське життя і щасливе майбутнє. Ось як про це говорила відозва Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету. (ВУЦВК) до українських селян: «Готуйтеся до нової революції в сільському господарстві і до нових перемог, бо тільки ці перемоги приведуть до загибелі капіталістичного світу—світу насильства над людиною. Готуйтеся до повного перетворення свого сірого життя, і не буденнищиною, а святом повинно стати селянське життя».¹⁶ Як відомо, в 20-ті роки українське село «осереднячилося» і так званих куркулів було не так вже багато. Ось статистичні дані про село Кагарлики Ніжинського району за 1929 р.: всього господарств — 601, з них бідняків — 207, куркулів — 54, середняків — 340.¹⁷ А якщо не був куркулем, то міг потрапити в «підкуркульники», а з ними була розправа не гірша, ніж з куркулем. Недаремно по селах Чернігівщини пішла гуляти така частівка:

Одна лата, два кулі —
записали в куркулі,
Описали всі горшки
І загнали в Соловки.¹⁸

Ось як розправились з підкуркульником В. Донцем, до речі, батьком червоного партизана, в 1918 році. Наведемо уривок з листа його сина, випускника Ніжинського ІНО, до голови ВУЦВК Г. І. Петровського (лютий 1932 р.): «Ламають клуню, грабують усе в хаті, забирають картоплю, тягнуть з погребу уже кислу (з бочки) капусту, висі-

пають з рукавців пшоно, забирають готові 3 пуда наколотих для палива дров. Розгромлюють хуже, аніж гетьманська банда у 1918 р. Гетьманська банда в мого батька забрала лише одну коняку та одіж за те, що я і батько були партизани. Ширі ж «революціонери» забрали все: корову, кобилу, 4 вулики, картоплю, як кажуть, усе «під метлу».¹⁹

Споконвічно для українського хлібороба благо — це сумлінна повсякденна праця на землі, зло — це байдкування, безгосподарність. Як тільки почалася сталінська колективізація, все перевернулось з ніг на голову: справжні селяни — господарі перетворились в мерзотників, «класово ворожих елементів», а «ідейні» нероби стали «героями», яким доручалась головна роль в «революційній ломці села». Що наробила ця ломка, яскраво свідчить уривок з листа мешканця с. Крехаїв Остерського району М. М. Тавгула (травень 1932 року) до голови ВУЦВК Г. І. Петровського: «Колі силою колодезь копать, то води не пить. Раніше у пана було більше землі, чім тепер у радгоспі, а все убиралось, бо він годував робочих і платив, а зараз все примусово і робота стоїть».²⁰

Дошкульно змалював народ убогість численних колгоспів, які, мов поганки, попросли на руїнах ще вчора добротних селянських господарств:

Устань, Ленін, подивися,
До чого ми дожилися:
Гарба раком, трактор боком,
І кобила з одним оком,
І корова без хвоста,
І комора пуста,
Ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні.²¹

Щоб загнати селян в колгоспи, треба було влаштувати штучний голод, що досить оперативно зробила кліка Сталіна-Молотова та їхні українські лакузи С. В. Косіор, Г. І. Петровський, П. Постишев та інші. Приголомшуючі цифри: в 1933 році загалом на Україні вмирало по 100 душ на кожну тисячу сільських жителів. Ось що згадує мешканка м. Чернігова Є. І. Аврамович: «Селяни намагалися тікати з голодних місць, але на кордонах з Росією стояли загороджувальні загани. Натовпи голодних людей переповнювали міста. Там були картки і хоч якась їжа. Але й місто голодувало».²²

А в селах навесні 1933 року почалося найстрашніше: людоїдство. У голодному божевільні люди коїли нелюдські злочини. А хлібозаготівлі не припинялися навіть в такий час. Селяни ховають залишки їжі в дитячі іграшки, в колодязі, в печі, але «буксирні бригади» знаходять майже все. Старі люди згадували, що «буксирники» одержували половину знайденої їжі. Завдяки цьому багато активістів і вижили. Якщо події голодомору 1921—22 років широко висвітлювалися в пресі, то страхіття 1933 року усіяло замовчувалися. Про який голод можна було довідатися з газети «Нове село», коли на її сторінках колишній наймит Ф. Матвієнко (село Хороше Озеро Ніжинського району) такими словами вихваляв колгоспне «заможне життя», великі прибутки з великого врожаю того року: «Ставши заможником, я планую в першу чергу купити дещо з одягу для синів: дві пари чобіт, четверо штанів, четверо підштанів, чотири сорочки та інше. Ех, і заживемо ми разом з усіма колгоспниками новим, бадьорим, колгоспним життям».²³

Сучасна молодь іноді питає: «Що ж тоді за народ був, ішов на закляття, як бичок, і до того ж співав осанну своїм катом?» Більшовицька влада у порівнянні з 1921 роком значно посилилась. Каральні органи вже не боялись селянських повстанців, більшість яких була знищена ще задовго до «великого перелому». А все ж опір властям в 1928—1933 році був, і немалий. Ось якої думки був про колгоспи селянин с. Олександрівки Кобизького району С. К. Литовченко: «Артіль не буде існувати, так як там всі лежні, які не хочуть працювати: посидять і розбіжуться».²⁴ Це була ідейна боротьба, але на цьому селяни не зупинялись.

Доведені до відчаю знущаннями «буксирів», селяни, як їх предки в часи коліївщини, вбивали ненависних сталінських опричників. Ось уривок з повідомлення ніжинського окружного прокурора за 1928—29 роки: «7 жовтня 1928 року в селі Оме-ленів Козелецького району вбитий голова КНС Юшко. 17 січня 1929 року в селі Круничполі Ічнянського району вчинено замах на вбивство голови сільради Бульби. 21 січня 1929 року в селі Степові Хутори Носівського району вбито голову сільради Кошкіна. 28 січня 1929 року в селі Данино Носівського району вбито голову КНС Пономаренка. 21 вересня 1929 року в м. Бобровиці підпалено клуню члена райвиконкому Якушка».²⁵

Л. В. Голубева з Ніжина згадує: «В 1933 році голод був у розпалі. У Вертіївці та Дремайлівці селяни об'єднуються в загани і вбивають хлібозаготівників. Для придушення цього руху Ніжинське ДПУ змушене послати озброєні підрозділи».

Учасник пограбування селян А. П. Андрієвський зазначає: «В 1933 році я їздив на хлібозаготівлі в село Сидорівку Ніжинського району. Одного разу місцеві жителі обстріляли нас, і надалі ми кожної ночі ночували в різних хатах, боялись, щоб нас не вбили».²⁶

Цілком справедливо написав український філософ І. Мірчук, що в період колективізації «український селянин готовий був вести боротьбу не на життя, а на смерть за збереження принципу приватної власності, як основи західної культури, і вів таку боротьбу: незважаючи на безнадійне для нього становище».²⁷

В 1922 році трударі Ніжинщини врятували мешканців с. Орловки Царицинської губернії від страхотливої голодної смерті. Врятовані селяни так дякували ніжинцям: «Ми, громадяни села Орловки, даємо чесне слово відгукнутися на можливе стихійне лихо, яке може настати для України і подати руку допомоги — відплатити столицею».²⁸

Не дочекались в 1933 році вмираючі від голоду селяни Ніжинщини «відплати столицею», і ми не звинувачуємо в цьому мешканців російських сіл. Не їх вина, що злочинна кліка Сталіна-Молотова заради своїх маячних планів прирекла на смерть наш волелюбний народ.

Володимир СИМОНЕНКО

Джерела та література:

- 1 Іванченко Р. Україна від Кия до Кравчука. — К., 1992. — С. 40.
- 2 Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. — К., 1980.—С. 87—88.
- 3 Філіал Держархіву Чернігівської області (далі ДАЧО) в м. Ніжині. — Ф. — 178. — Оп. 1. — Спр. 3425. — С. 44; Известия (Нежин). — 1922. — 2 июля.
- 4 Знамя Советов. 1920. — 28 січня.
- 5 Філіал ДАЧО в м. Ніжині. — Ф. 891. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 64, 65, 67.
- 6 Там само. Спр. 38. — Арк. 43.
- 7 В. І. Ленін. Твори. — Том. 32. — С. 464.
- 8 Філіал ДАЧО в м. Ніжині. — Фр. 891. — Оп. 1. — Спр. 20, л. 4.
9. Сіментов Ю. Я. Яцура М. Т. Красназвччі матеріали з історії Чернігівщини. — К., 1968. — С. 116.
- 10 Філіал ДАЧО в м. Ніжині. — Фр. 891. — Оп. 1. — Спр. 34.— Арк. 30.
- 11 Красное знамя. — 1922. — 11 октября.
- 12 Пролетарская мысль (Нежин). — 1922. — 30 сентября.
- 13 Красное знамя. — 1922. — 28 мая.
- 14 Філіал ДАЧО в м. Ніжин, фр. 891. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 6,8.
- 15 Там же. Фр—2. — Оп. 1. — Спр. 247. — Арк. 2.
- 16 Там же. Фр. 1136 — Оп. 2. — Спр. 843. — Арк. 25.
- 17 Там же. Фр. 267. — Оп. 1. — Спр. 220. — Арк. 87.
- 18 Дожилося Україна. — К., 1993. — С. 7.
- 19 Колективізація і голод на Україні (1929—33. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 416—417.
- 20 Там само. — С. 471.
- 21 Літературна Україна. — 1922. — 7 травня.
- 22 33-ій голод. Народна книга-меморіал. — К., 1991. — С. 530.
- 23 Нове село. — 1933. — 15 жовтня.
- 24 Філіал ДАЧО в м. Ніжині.
- 25 Там само. Фр. 867. — Оп. 1. — Спр. 26.— Арк. 1—4.
- 26 Дожилося Україна. — С. 4.
- 27 Свдокименко В. Ю. Критика ідейних основ україн. бурж. націоналізму. — К., 1972. — С. 222.
- 28 Філія ДАЧО в м. Ніжині. Фр. 891. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 17.

ГРАФСЬКИЙ ПАРК

Так його називають зараз. Але у XVIII сторіччі, в XIX і на початку XX були й інші назви: Ліцейський, Графський сади, а також Інститутський парк.

Садово-паркове мистецтво — це створення садів і парків та інших озелених об'єктів з метою задоволення соціально-функціональних, санітарно-гігієнічних та естетичних потреб людини. Регулярні сади з чітким геометричним планом почали виникати у XVIII столітті.¹ Спочатку був вживаний частіше термін сад, а не парк. Так він називався і в Гімназії вищих наук князя Безбородька. Яка ж історія цього чарівного куточка зелених насаджень, які оточують Ніжинську вищу школу — палац науки над Остром. Вона сягає аж у XVII сторіччя.

Графський сад закладений на початку XVIII століття на правому березі річки Остер в передмісті Магерки, Основну територію його складають сад та урочище, що в кінці XVII на початку XVIII століття належали Ніжинському полковнику І. Обі-